

OLIV TA'LIMDA ESKI O'ZBEK ADABIY TILINI O'QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH (A.NAVOIYNING "FARHOD VA SHIRIN" DOSTONI MISOLIDA)

Isoqova Muslima Baxtiyorovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti

o'zbek tili va adabiyoti fakulteti II bosqich magistranti

Har bir davlatning kelajagi va uning ravnaqi dastavval ilm-fan taraqqiyoti hamda ta'lim-tarbiyaning rivojlanishi va takomillashishi bilan belgilanadi. Shu bois O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ilm-fan, ta'lim-tarbiya va kasb-hunar o'rgatish hamda sifatli kadrlar tayyorlash masalalariga davlatimiz siyosatining ustivor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tibor qaratildi. Ayniqsa, har bir ta'lim oluvchilarda chuqur va mustahkam bilim, teran fikr, yuksak ma'naviyat va madaniyat, ijodkorlik, tashabbuskorlik, ishbilarmonlik kabi xislatlarni tarkib toptirishga e'tibor kuchaydi. Yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlar tufayli jamiyatning barcha sohalari jumladan, ta'lim tizimida ham so'ngi yillarda keskin o'zgarishlar yuz bermoqda. Mamlakatimizda ilm-fan, texnika va texnologiyalarning so'ngi yutuqlariga asoslangan mukammal ta'lim tizimini barpo etish vaqt o'tgan sari dolzarb ahamiyat kasb etib bermoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmonida "Harakatlar strategiyasidan — Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan yettita ustivor yo'nalishdan iborat 2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi davlat dasturi tasdiqlandi. 2019-yil 8-oktabrdagi PF—5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Kontsepsiyasi mazkur sohadagi yangi islohatlar uchun debocha vazifasini bajarib bermoqda. Bu tom ma'noda ta'lim tizimidagi o'zgarishlar va yangilanishlar jarayonini boshlab berdi[1;1].

Oliy ta'limda O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabalariga, 4-semestrda "Matnshunoslik" fanidan amaliy mashg'ulotlar qo'yilgan bo'lib, to'rt soat amaliy mashg'ulot eski o'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy asarlari tilini o'rganish uchun ajratilgan.

Malumki, Eski o'zbek adabiy tilining eng rivojlangan davri XIV asr hisoblanadi. Bu davr adabiy tilini o'rganishda Alisher Navoiyning asarlari asosiy manba sanaladi. Shu o'rinda buyuk bobokalonimizning o'zbek adabiy tilining rivojiga qo'shgan salmoqli hissasi haqida quyidagi ma'lumotlarni keltirib o'tamiz va bu ma'lumotlarni talabalarga berish maqsadga muvofiqdir. Navoiy o'zbek tilini xazina deb bildi. Bu xazinani ilonlar va tikanlar o'rab turganini ta'kidladi. U eski o'zbek adabiy tilini ana shu "ilon" va "tikanlar"dan tozalab berdi. Alisher Navoiy o'zining muborak ijodi bilan o'zbek adabiyotini yuksak darajaga ko'tarish bilan birga, o'zbek tilining taraqqiyotiga ham o'zining salmoqli hissasini qo'shdi. Navoiy o'z

asarlarida, albatta «grammatika» yoki «fonetika» soʻzini qoʻllagan emas. Lekin tilning grammatik va fonetik qonunyatlarini yaxshi bilgan, ularni bir-birlaridan yaxshi farqlagan va oʻziga xos arabcha-forscha va turkcha-oʻzbekcha atamalar bilan nomlangan: amr, harf, harakat, hamza, voze (voz-yasovchi yoki soʻz yasovchi); tajnis va ihom – koʻp maʼnoli soʻz; alam-ism, ot; atmutakallim-soʻzlovchi; lafz, kalom, alfoz kabilar haqida oʻz davriga nisbatan juda muhim fikr va mulohazalar bayon qilgan. Jumladan, Navoiy turkiy (oʻzbek) tilining grammatik xususiyatlari haqida yetarli darajada fikr bildirgan. U, xususan, soʻz yasash yoʻllari haqida maxsus toʻxtaydi. Oʻzbek tilida feʼllardagi birgalik va ortirma darajalarini yasovchi –sh/-ish, -t, qoʻshimchalari orqali chopishmoq, topishmoq, koʻchishmoq, oʻpishmoq, yugurt, qildurt, yashurt, chiqart kabi soʻzlar yasalganligini, sifatlarda belgining ortiq-kamligini esa p, m, vositasi orqali op+oq qop+qora, qip+qizil, sap+sariq, yum+yumaloq, yap+yassi tarzida ifodalanishini aytadi[2].

Alisher Navoiyning tilimiz taraqqiyotiga qoʻshgan hissasi haqidagi maʼlumotlardan soʻng Navoiyning asarlarida qoʻllangan sifat soʻz turkumi haqida tilshunos olimlar Gʻ.Abdurahmonov hamda A.Rustamovlarning ilmiy, nazariy xulosalari bilan talabalarni tanishtiramiz. Bular quyidagilar: “Navoiy tilidagi sifatlar ham xuddi hozirgi turkiy tillardagi sifatlar singari asliy va nisbiy sifatlarga boʻlinadi. Asliy sifatlar ham, nisbiy sifatlar ham predmetning belgisini bildiradi. Asliy sifatlarga aq (oq), qara (qora), kek, qizil, yaigil, sarigʻ singari rang bildiruvchi; shi:ri:n, chuchuk, achiq \achchiq)qa oʻxshash taʼm anglatuvchi; ulugʻ, kichik, past, baland singari hajm va shakl ifodalovchi; yash, qari, ker kabi jismoniy belgilarni bildiruvchi; yaxshi, yamantz oʻxshash mavhum belgilarni anglatuvchi; tuz (toʻgʻri), uzaq, yaqin singari zamon va makon belgilarini bildiruvchi soʻzlar kirib, bular predmet belgisini bevosita oʻzlarining leksik maʼnolari bilan bildiradi. Nisbiy sifatlarga esa burnagʻi (burungi), ilgʻi (yilgi) singari vaqtga boʻlgan munosabatni bildiruvchi; chzxdagʻi, baishdagʻi kabi makonga boʻlgan munosabatii anglatuvchi: kuchluk, yashligʻ (yoshli) singari egalik “belgisini bildiruvchi; yersiz, nekem, bevafe singari yoʻqlik belgisini anglatuvchi; gulgun, pari:vash kabi oʻxshashlik va hokazolarni bildiruvchi soʻzlar kirib, bular predmetning belgisini bevosita oʻz leksik maʼnolari bilan ifodalamay, bir predmetning boshqa predmetga boʻlgan munosabati orqali, yaʼni nisbiy ravishda belgi bildiradi. Hozirgi chogʻishtirma daraja affiksi -roq Navoiy tilida -raq va -rak variantlariga ega boʻlgan. -raq yozuvda reyu alifu qof bilan ifodalanib, qattiq oʻzakli soʻzlarga qoʻshiladi, -rak esa reyu alifu kof bilan ifodalanib, yumshoq oʻzakli soʻzlarga qoʻshiladi: ulugʻraq (x, 24 a), kichikrak (x, 24 a), yaxshiraq (x, '25 a), kergarrak (MQ, y5), xushraq (x, 26 o), kvprak (MQ, 29), turfaraq (MQ, 29), biyikrak (MQ, 8). Bu affiks quyidagi hollarda chogʻishtiruv uchun ishlatilib, afzallik bildiradi:

1) chiqish kelishigidagi ot yoki olmosh bilan birikkanda: bu razelat kishilik takabburidin xobraq va bu zalelat yaxshiliq tasavvuridin margʻubraq. (MQ, 49); yaxshiliq itip bu netavendin

helimni desam, yamanraq andin (x, 53 b); barchag'a vzgadin vzi azi: zraq va vzgalar svzidin yez svzi azi:zraq (MQ, 100);

2) -ki(m) bilan birga kelganda: tinch kvqul-bila yavg'an umach yaxshiraq-kim takalluf-u mashaqqat-bilan qanday kulach; eski chaplan-bila ferig' tufrag'da olturmaq yaxshiraq-kim zarbaft xaften kiyip birav allida turmaq (MQ, 146); butparastliq yaxshiraq-kim xudparastliq (MQ, 107). -raq, -rak chog'ishtiruvchn so'z bo'lmagan holda sifatning ortiqligini bildiradi: kim-ki, ulug'raq, asa xidmat kerak ul-ki, kichikrak, aqa shafqat kerak (x, 24 s); kimsa necha zeb-u tama'din yiraq zimnida eseyish-erur yaxshiraq (x, 25 a).

Navoiy tilida sifatning ortirma darajasini yasaydigan hozirgi o'zbek tilida mavjud bo'lgan eng so'zi ishlatilmaydi. Ammo sifatning ortirma darajasi Navoiy tilida ham sifatni chiqish kelishigi va bosh kelishik formalarida takrorlash yo'li bilan yasaladi: mulk-i arab-ichra ajabdin ajab vela aqa ham-ajam-u ham-arab (x, 30 a). Bunday takror oldida barcha va uning sinonimlari ham kelishi mumkin: bu el — erur barcha yamandin yaman, kim-ki, yoq andin yaman, andin yaman (x, 20 b). Sifatning kuchaytirma (intensiv) formasi sifatning birinchi bo'g'inini, bo'g'in oxiridagi undoshni lablab undoshlaridan p yoki m bilan almashtirib, takrorlash bilan yasaladi. Navoiyning o'zi bu haqda quyidagilarni yozadi

1: yana bir raq ye bir sifatnis hamul helig'a mu. belag'a-uchun aniq avvalida avval harfig'a bir pe ye mim izefa qilip, ul ishyg'a zeyid qilurlar; p misoli: ep-eq, qap-qara, qip-qizil, sap-sarig', yup-yumalaq, yap-yasi (yap-yassi), ap-achug' (oppa-ochiq), chup-chuqur (bu nav' xeyli ham tapilur); mim misoli: kvm-kvk, yamyashil, bvm-bvz. Mahdiyxon o'zining «Maboniul-lug'at»ida yam-yashilni yap-yashil deb berib, quyidagi sifatlarni ham misol qilib beradi: qip-qirmizi (qip-qizil), tup-tuz (tep-tekis), top-tog'ri (to'ppa-to'g'ri), tip-tik, sap-sag'. Sifatning kuchsiz formasini yasovchi -imtir affiksi -(i—u)mtul/-(i—u)mtul shakliga ega. Mahdiyxon bu haqda shunday deydi: yana -(i—u)mtul/-(i—u)mtuldir. Bu ranglarga qo'shilib, nimranglik ma'nosini bildiradi: ag'imtul ya'ni oqqa moyil, qizimtul ya'ni qizilga moyil, karamtul, yashumtul va hokazolar. Hozirgi zamon o'zbek tilida sifat kesim bo'lib kelganda 3-shaxsda ko'proq bog'lamasiz ishlatiladi. Navoiy tilida aksincha bog'lama -dur(ur)— tur(ur) bilan ko'p ishlatiladi: har-nav'-ki aylasam xitebiq yuz ancha biyiq-durur janebiq (x, 53 b) helim sharhi-ki bas uzun-dur, bu turfa-ki dambadam fuzun-dur (x, 53 b). Sifat otlashmagan taqdirda gapda aniqlovchi va kesim bo'lib keladi, Quyidagi baytlarda a'le, adne, yashil sifatlari aniqlovchi bo'lib kelgan: rutbada andaq aqa a ' l e maqem kim boluban charx aqa ad n e maqem (x, 20 b) latta-ki muhkam tuguban baq aqa yetkuruban baq yashil raq aqa (x, 20 b). Quyidagi parchada esa yiraq va yaxshiraq sifatlari kesim bo'lib kelgan: sachmaq avuch-birla guhar at-uchun naqd etak-birla mubehet-uchun aql hisebidin-erur bas yiraq buxl bu juduqdin erur y a x sh i r aq (x, 22 a) Navoiy tilida sifat yasovchi ba'zi affikslar hozirgi o'zbek adabiy tilidan o'zining fonetik variantlarga egaligi bilan ham farqlanadi. Hozirgi sifat yasovchi -li(k) affiksi Navoiy tilida -lig(k), -l«g'(q), -lug(k), -lug'(q) shakliga ega. Bu affiksda tanglay hamda lab uyg'unliklari

buzilmaydi. Har qaysi vari- ,antga bittadan misol keltirish bilan cheklanamiz: davr ichiqni necha qanlig‘ qilip nefa kibi atrfishenliq qilip (x, 35 a); qayg‘uluq olturmish edi Beyazi.sordi g‘ami kayfiyatin bir muri:d (x, 16 b); yaman tillig bolsa, abushqa kvqli andin yaralig‘, yaman ishlig bolsa erga andin yuzqaraliq (MQ, 56); otashi n yuzlug mug‘anniy-ki xalqdin muleyim surud chiqarg‘ay, hel ahliniq kuygan bag‘ridin dud chiqarg‘ay [3;81-88]

Amaliy mashg‘ulot darsini o‘tishda yuqoridagi nazariy bilimlar ”Suhbat” metodidan foydalanib beriladi. Darsni mustahkamlash ya’ni amaliy qismida ”Venn diagrammasi” metodidan foydalanish ko‘proq samara beradi deb hisoblaymiz. Chunki taqqoslab, oldin mavjud bo‘lgan bilimlariga tayanib qiyoslab o‘rganish talabalarning yodidan chiqmaydi. Biz darsini dastlab Alisher Navoiyning ”Farhod va Shirin” dostonidagi Farhod va Xusrav monologini matnini olamiz hamda parchada qo‘llangan sifat so‘z turkumiga oid so‘zlarni belgilab chiqamiz.

Dedi: “Qaydinsen ey Majnuni gumroh?”

Dedi Majnun: “Vatandin qayda Ogah?!”

Dedi: “Nedur sanga olamda pesha?”

Dedi: “Ishq ichra Majnunliq hamisha.”

Dedi: “U ishdin olmas kasb ro’zi.”

Dedi: “Kasb o’lsa, basdir ishq so’zi.”

Dedi: “Kim ishq o’tidin befasona?”

Dedi: “Kuymay kishi topmas nishona.”

Dedikim: “Kuymagingni ayla ma’lum.”

Dedi: “Andin erur jox ahli mahrum.”

Dedi: “Qay chog’din o’ldung ishq aro mast?”

Dedi: “Ruh ermas erdi tang’a payvast.”

Dedi: “Bu ishqin inkor qilg’il.”

Dedi: “Bu so’zdin istig’for qilg’il.”

Dedi: “Oshiqqa ne ish ko’p qilur zo’r?”

Dedi: “Furqat kuni ishqiy balo sho’r.”

Dedi: “Ishq ahlining nedur hayoti?”

Dedi: “Vasl ichra jonon iltifoti.”

Dedi: “Kim dilbaringning der sifotin?”

Dedi: “Til g’ayratidin tutmon otin.”

Dedi: “Kim ishqig’a ko’nglung o’rundur?”

Dedi: “Ko’nglimda jondek yoshirundir.”

Dedi: “Vaslig’a bor sen orzumand.”

Dedi: “Bormen xayoli birla xursand.”

Dedi: “Joningni olsalar yodi?”

Dedikim: “Ushbudir jonim murodi.”

Dedi: “Ko’nglung fido qilsa jafosi?”

Dedi: “Jonimni ham aylay fidosi.”

Dedi: “Bu ishqning tarki yaxshiroqdur?”

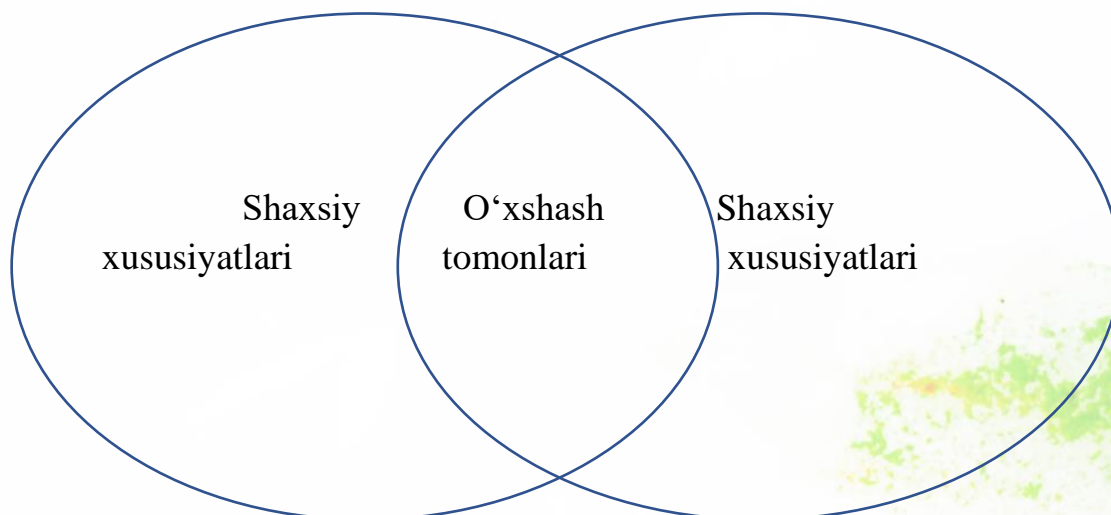
Dedi: “Bu sheva oshiqdin yiroqdur.”

Dedi: “Ol ganju, qo’y mehrin nihoni.”

Dedi: “Tufroqqa bermon kimyoni.”[5]

Darsning mustahkamlash qismida venn diagrammasi metodidan foydalanish talabalarning avval egallagan bilimlarini yanada mustahkamlab yangi bilimlarni osonroq o’rganishga yordam beradi. Quyida ushbu metodning qo’llanish tamoyillarini ko’rib chiqamiz.

Venn diagrammasi

Ta’rifi

Ikkita bir-biri bilan kesishgan doiralar ko’rinishidagi sxema, faktlar, hodisalar, g’oyalar, tarixiy qahramonlarni taqqoslash uchun qo’llaniladi. Aylanma diagramma. Har bir doiradagi bo’sh joylar tafovutlarni yozish uchun ishlatiladi; doiralar kesishganda hosil bo’lgan umumiy maydon ikki solishtirilayotgan hodisalarning (faktlar, tushunchalar va hokazolar) umumiy jihatlarni qayd qilish uchun foydalaniladi. “Venn diagrammasi” metodi ikki yoki undan ortiq

tushuncha va ob'ektlarni o'zaro taqqoslash va natijani chizmada tasvirlash uchun xizmat qiladi. U mantiq nazariyasi bilan shug'ullangan ingliz olimi Jon Venna (1834—1923) nomi bilan atalgan. U odatda ikkita aylanadan iborat bo'lib, har bir aylana biror bir oyektning xususiyatlari to'plamini belgilaydi. Ikki obyektning o'xshash, bir xil xususiyatlar bor bo'lsa, bu ob'ektlarni tasvirlovchi aylanalar bir-biri bilan kesishadi. Agar ularning bir xil, o'xshash xususiyatlari yo'q bo'lsa, bu aylanalar o'zaro kesishmaydi.

Ikki aylana uchun umumiy bo'lgan kesishish sohasida ularning bir xil o'xshash xususiyatlari, qolgan sohalarda esa obyektarning bir-biridan farqli xususiyatlari joy oladi. Ikkitanidan ortiq ob'ektlar o'zaro taqqoslanayotganda, mos ravishda ikkidandan ortiq aylanalardan foydalaniladi. "Venn diagrammasi" metodidan foydalanishdan ko'zlangan maqsad: talabalarda ikki va undan ortiq predmet va tushunchalarni taqqoslashda, ularning farqli va umumiy tomonlarini aniqlash ko'nikmalarini shakllantirish

Foydalanish doiralari : Fanlarni o'qitishda savollarni ma'lum o'quv mavzusiga va har qanday yoshdagi o'quvchilar guruhlariga moslashtirishda ham individual, ham guruh bo'lib ishlash uchun qo'llaniladi.

Afzalliklari : Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, predmetlar, hodisalar va shu kabilarning ham farqi, ham o'xshash jihatlarini aniqlashga yordam beradi.

Metodni amalga oshirish bosqichlari:

1-bosqich. Talabalar ikki guruhga bo'linadi va har bir guruhga bittadan obyekt (tushuncha yoki predmet) beriladi.

2-bosqich. Doskaga ikkita kesishuvchi aylanalar chiziladi va guruhlariga bo'lib beriladi.

3-bosqich. Guruhlar o'z obyektlari xususiyatlarini o'z aylanalari ichiga navbatma-navbat yozishadi.

4-bosqich. Xususiyatlar yozib bo'lingandan so'ng, bu ikki obyektning umumiy xususiyatlari bor yoki yo'qligi aniqlanadi. Aylanalardagi umumiy xususiyatlar haqidagi yozuvlar o'chiriladi va ular umumiy soha ichiga bitta qilib yoziladi.

5-bosqich. O'quvchilar ikki obyektning taqqoslash natijasida hosil bo'lgan Venn diagrammasini tahlil qiladilar. Bu obyektning umumiy va farqli tomonlariga yana bir bor e'tibor qaratiladi. Xulosa qilib aytganda, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatib kelingan edi. Bunday usul o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy izlanish, tashabbuskorlikni so'ndirar edi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol uslublar, innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanib, ta'limning samaradorligini oshirishga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalar qo'llanilgan mashg'ulotlar o'quvchilar egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarini ham o'zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan. O'qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda,

boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Mumtoz adabiyotimizning durdona asarlarining

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://lex.uz/>
2. <https://www.elib.buxdu.uz/index.php/alisher-navoiy-ozbek-adabiytiliningasoschisi>
3. Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Navoiy tilining grammatik xususiyatlari. –T.: «Fan», 1984.81-88.B
4. B.To‘xliyev, M.Shamsiyeva, T.Ziyodova.; O‘zbek tili o‘qitish metodikasi Toshkent-2016.108-112.B
5. Read more: <https://uz.lyricsus.com/farhod-va-shirin/dedi/>